

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:4. 2009

Vad gjorde de som stannade kvar?

Ett nytt perspektiv på glesbygdens avfolkning

Christopher Lagerqvist, *Kvarboende vid vägs ände: människors försörjning i det inre av södra Norrland under svensk efterkrigstid*, Uppsala studies in economic history 84 [Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition ("Ängersjöprojektet") 13] (Uppsala: Acta universitatis Upsaliensis 2008). 214 s. (Summary in English: Living in the middle of nowhere: how to earn a living in the southern parts of Northern Sweden 1950–1990).

För 200 år sedan levde ungefär 90 procent av Sveriges befolkning på landsbygden och försörjde sig i primärnäringsarna. I dag bor folk i huvudsak i städer och tätorter och antalet lantbrukare är få. Denna avhandlings fokus ligger på dem som inte flyttade. Genom en undersökning av Ängersjö församling i sydöstra delen av Härjedalens kommun vill författaren svara på frågan "Hur försörjde de sig?". Tidigare forskning av hur människor försörjt sig i Norrlands glesbygder under efterkrigstiden har i huvudsak behandlat områden med mer mångfacetterade arbetsmarknader än Ängersjö, eller slutat redan 1970 då kombinationsjordbruk fortfarande fanns kvar, eller i huvudsak behandlat den informella ekonomin. Den implicita slutsatsen är att det finns en utforskad lucka här som avhandlingen kan fylla.

Den specifika forskningsfrågan för undersökningen formuleras som så: Utifrån vilka formella försörjningsunderlag kunde de kvarboende möjliggöra sin försörjning i Ängersjö församling under perioden 1950–1990? Analysen avgränsas till att gälla de kvarboendes *formella* ekonomi. Motiven för att inte närmare studera den informella ekonomins betydelse uppges vara källmaterialets karaktär, och jag antar att det betyder att det inte fanns tillräckliga källor för att studera den informella ekonomin i Ängersjö. Den analys som genomförs syftar till att ge ny kunskap om kvarboendets bakomliggande flexibilitet och bidra till att förklara varför vissa människor valde att gå mot strömmen och stanna kvar i församlingen.

Avhandlingen har genomförts inom ramen för det mångvetenskapliga projekt som allmänt kallats "Ängersjöprojektet" men vars officiella namn är "Flexibilitet som tradition: näringar och kulturmönster i norrländsk skogsbygd under 1000 år". Projektet har bestått av elva delprojekt och har kretsat kring tre gemensamma begrepp: resursutnyttjande, social organisation och kulturella värden. Det första begreppet, resursutnyttjande, definieras som människans relation till naturen, landskap, teknologi och kunskap. De två senare sägs innefatta organisationsformer och samhällets formella och informella institutioner, respektive de normer och värderingar som genomsyrar lokalsamhället. Projektet utgår från att den sociala organisationen och de kulturella värdena har varit relativt stabila över tiden,

medan flexibiliteten framförallt har gjort sig gällande i resursutnyttjandet, det vill säga det som står i centrum för denna avhandling.

Definitionerna av Ängersjöprojektets två andra begrepp är dock inte invändningsfria. Begreppet social organisation syftar på de befintliga organisationsformerna och inkluderar samhällets formella och informella institutioner – och när det gäller begreppet institutioner hänvisas det också till nobelpristagaren Douglass North.¹ Begreppet kulturella värden syftar på de normer och värderingar som genomsyrar regionen och lokalsamhället.

Problemet är dock att institutioner, enligt Norths definition, är "the rules of the game", det vill säga spelreglerna. Informella spelregler är då i huvudsak normer och värderingar, och därför tillhör det som rubriceras som kulturella värden de informella institutionerna. Här föreligger alltså en oklarhet om begreppet institution, som är vanlig i samhällsvetenskapliga sammanhang, eftersom institution i vardagligt tal används i betydelsen av en stabil och snarast oföränderlig organisation. Men ska man följa North så är institutioner alltså spelregler och inte organisationer.

Lagerqvist påpekar att begreppet flexibilitet egentligen inte har definierats och problematiserats i tidigare forskning om försörjning. I avhandlingen blir det begreppet *resursväxling* som blir det som får definiera flexibilitet: "Med flexibilitet avses resursväxling som är kopplad till de kvarboendes församling med omnejd." (s. 37). Omnejden vidgas över tiden med bilism och ökad pendling. Resursväxlingarna, som antingen kan ske genom eget företagande eller lönearbete, innebär antingen specialisering eller mångsyssleri, men om det skall anses att flexibilitet föreligger är det avgörande just att det förekommer växlingar mellan olika sätt att få inkomst. Ett stabilt eller statiskt mångsyssleri är alltså enligt denna definition inte flexibelt.

Vid sidan av frågeställningen hur de kvarboende försörjde sig finns därmed också ett annat frågeblock rörande hur flexibiliteten i Ängersjö yttrade sig, om den förändrades över tiden, om flexibiliteten minskade när jord- och skogsbruket mekaniserades och hur den påverkades av samhällsutvecklingen efter 1970. Metodmässigt baseras alltså avhandlingen på förändringar över tid, men denna ansats kompletteras med vissa tvärsnittsstudier.

En utgångspunkt för avhandlingen är att det som händer är ett resultat av individers mer eller mindre rationella agerande. Flyttningar och annat agerande ses som en följd av individers beslut i givna situationer. Därmed ansluter sig Lagerqvist till den amerikanske sociologen D. S. Thomas ansats, som också framförts av Ottar Brox och Kjell Hansen.² Här bryter alltså författaren med

1. Douglass C. North, *Institutions, Institutional change and economic performance* (Cambridge, UK 1990).

2. Dorothy Swaine Thomas, *Social and economic aspects of Swedish population movements 1870–1933* (New York 1941), Ottar Brox, *Hva skjer i Nord-Norge? Studier i norsk utkantpolitikk* (Oslo 1966), dens., *Nord-Norge: fra allmenning til koloni* (Oslo 1984), Kjell Hansen, *Välfärdens motsträviga utkant: lokal praktik och statlig styrning i efterkrigstidens nordsvenska inland* (Lund 1998).

den dominerande traditionen inom ämnet ekonomisk historia, som enligt honom företrädesvis använt sig av en makroansats med syfte att förklara aggregerade strukturfenomen. Utifrån denna utgångspunkt har valet av primärt källmaterial skett. Framför allt har det avgränsats till material där individer kan särskiljas från de aggregerade uppgifterna, det vill säga inkomsttaxeringslängder, jordbruksräkningar och migrationslängder. Men det förekommer även källor av mer kvalitativ karaktär – intervjuer – och det påpekas också att gränserna mellan kvalitativa och kvantitativa källor många gånger är oklara.

För att besvara avhandlingens frågeställningar har fyra parallella undersökningar genomförts, vilka redovisas i var sitt kapitel. Dessutom finns det ett inledande kapitel som har syftet att placera Ängersjö i ett relevant historiskt sammanhang för att kunna visa vilken sorts kunskap man kan erhålla genom att studera just denna socken.

Ängersjö ligger i landskapet Hälsingland, men tillhör Jämtlands län och är sedan 1974 en del av Härjedalens kommun. Lagerqvist påpekar att Ängersjö vid mitten av 1900-talet var den mest glesbefolkade och minst uppodlade socknen i Hälsingland. Församlingen var en ytterlighet vad gäller näringsstrukturen mellan 1930 och 1950, då andelen sysselsatta i jordbruk med binärningar var nästan dubbelt så stor som i Härjedalen i sin helhet. Ängersjö var alltså en utpräglad skogsbrukssocken, och under 1920- och 1930-talen fanns en stor grupp icke-mantalsskrivna skogsarbetare i Ängersjöskogarna under vintern. På grund av en marktvist hade skogsbruket i Ängersjö stått mer eller mindre stilla i 30 år och det fanns ett uppdämt lager av avverkningsmogen skog när tvisten löstes 1921.

Även om skogsnäringen alltså var särskilt omfattande i Ängersjö följde socknen i grova drag utvecklingen i övriga delar av Jämtlands län och södra Norrlands inland. Efterfrågan på arbetskraft i skogen höll uppe folkmängden någorlunda fram till 1950, men särskilt under 1960-talet skedde en kraftig minskning av folkmängden. 1950-talets nedgång kan i huvudsak hänföras till nedläggning av de minsta jordbruken, medan det efterföljande årtiondets kraftiga nedgång bottnade i både jordbruksnedläggningar och de kraftiga rationaliseringar som skogsbolagen genomförde. Detta generella mönster kan sägas gälla för såväl Ängersjö som övrig landsbygd i Jämtlands län.

Vid en jämförelse av skattekraften i Ängersjö med riket som helhet under perioden 1950–1990 visar Lagerqvist att den under 1950-talet pendlade kring riksgenomsnittet för att under 1960-talet sjunka under detta och sedan stabiliseras på en lägre nivå under 1970-talet. Den tolkning som görs är att den fallande skattekraften berodde på att folk i produktiv ålder lämnade Ängersjö för att det blev svårare att försörja sig på de lokala resurserna där. Den stabilisering som sedan skedde under 1970-talet kan då tolkas som uttryck för att de som var kvar i växande utsträckning försörjde sig på något annat än de lokala resurserna, det vill säga på inkomster av tjänst eller pensioner.

Mellan 1925 och 1990 minskade folkmängden i Ängersjö från 471 till 120 personer, eller med 75 procent. Det konstateras att Ängersjös avfolkning var koncentrerad till två vågor: dels 1939–1950 och dels 1964–1974. Dessa utflyttningar fick konsekvenser för den kvarvarande befolkningens sammansättning eftersom det i huvudsak var människor mellan 18 och 34 år – alltså folk i fertil ålder – som flyttade. Detta fick i sin tur effekter i form av minskande födelsetal och så småningom också i relativt sett högre dödstal eftersom befolkningens genomsnittsalder ökade. Även om Ängersjö från mitten av 1970-talet och fram till 1990 hade en i huvudsak positiv nettomigration var den naturliga folkökningen negativ och denna dominerade över migrationsnettot.

Avfolkningen började tidigare i Ängersjö än i övriga Härjedalens kommun, och detta förklaras med att de kraftiga skogsavverkningarna pågick 1924–1930. "I övrigt", sägs det, "torde befolkningsminskningen i Ängersjö stämma väl överens med angränsande och liknande bygder" (s. 67). Det sägs också att det finns gott om exempel på liknande bygder i det inre av södra Norrland. Även avhandlingens undertitel, *människors försörjning i det inre av södra Norrland under svensk efterkrigstid*, antyder att Ängersjö skulle kunna ses som någon slags genomsnittsförsamling i detta vidsträckta geografiska område. Samtidigt finns det på andra ställen i avhandlingen formuleringar som delvis står i strid med tesen om Ängersjös representativitet. Ett av argumenten som anförs för att studera Ängersjö är att tidigare forskning har behandlat mindre ensidiga arbetsmarknader än Ängersjös. Det påpekas också att Ängersjö vid mitten av 1900-talet var den mest glesbefolkade och minst uppodlade socknen i Hälsingland samt att Ängersjö var en ytterlighet vad gäller näringsstrukturen under perioden 1930–1950, då andelen sysselsatta i jordbruk med binäringar där var nästan dubbelt så stor som i Härjedalens kommun i sin helhet.

Frågan blir alltså hur representativ utvecklingen i Ängersjö kan sägas vara för södra Norrlands skogsbygder. Efter att ha jämfört befolkningsutvecklingen i församlingarna i Jämtlands län från 1930 till 1980 blir min slutsats att Ängersjö är ett extremfall: församlingen hade nämligen den största befolkningsminskningen av alla. Detta hade kunnat klargöras i avhandlingen.

En annan fråga gäller varför Ängersjö snarare var ett extremfall än en genomsnittsförsamling i södra Norrlands inland. I inledningen sägs det att avhandlingen belyser slutfasen i en av de största och mest genomgripande förändringar som mänskligheten någonsin upplevt, nämligen övergången från agrarsamhälle till industrisamhälle. Den implicita, och helt korrekta, slutsatsen av detta påstående blir att Ängersjö drabbades av avfolkning eftersom socknen aldrig industrialiserades.

En sak som dock kunde ha varit värd att diskutera mer är förhållandet mellan industrialisering och urbanisering. Avhandlingen ger intryck av att industrialisering och urbanisering är något som äger rum i städer långt borta från Änger-

sjö.³ Det stämmer till stor del att södra Norrlands skogsbygder i allmänhet blev svagt industrialiserade, och om industrin överhuvudtaget kom så kom den sent. Men det skedde ändå en *urbanisering* också av dessa skogsbygder i betydelsen att det uppkom tätorter. Det var i stor utsträckning kring järnvägsstationerna som dessa tätorter uppstod. Eli F. Heckscher visade i sin avhandling från 1907 att de socknar som fick en järnvägsstation hade en starkare befolkningsutveckling än kringliggande socknar, och han påpekade att stationssamhällena blev en sorts industriella medelpunkter på landsbygden.⁴ Detta stämde kanske bara till en viss del i södra Norrlands inland, men det som uppkom var i alla fall en sorts urbana punkter på landsbygden. Det var en urbanisering på lägsta nivå, men den skapade en förtätning av befolkningen som möjliggjorde en viss servicenivå, liksom att stationssamhällena kunde fungera som stöddepunkter under den stora avfolkningsvågen på 1960-talet.

Det hade således varit intressant att se lite resonemang om dessa förhållanden i avhandlingen. Min slutsats är nämligen att Ängersjö snarare kan sägas representera en typ av församlingar i södra Norrland som tillgänglighetsmässigt kom att hamna i den yttersta periferin, och att det var dessa omständigheter som gjorde att Ängersjö aldrig upplevde vare sig urbanisering eller industrialisering och därmed blev en av de församlingar som avfolkades kraftigast.

Under perioden från 1925 till 1991 var det totalt 624 personer som flyttade till Ängersjö och 915 som flyttade ut. Sextiotvå procent av flyttningarna gick till eller från Jämtlands eller Gävleborgs län, det vill säga det som kan karaktäriseras som det primära närområdet. Går vi ned på en lägre rumslig aggregationsnivå och tittar på de två utflyttningsvägarna kan det konstateras att redan 1939–1950 gick en mindre andel av flyttningarna (41 procent) till angränsande och närliggande församlingar. Under den andra utflyttningsvägen (1964–1974) hade andelen sjunkit något till 35 procent. Tittar vi däremot på vilka typer av orter man flyttade till framkommer en tydlig skillnad mellan perioderna: under den första perioden flyttade 56 procent till jord- och skogsbruksbygder, medan det under den andra perioden bara var 12 procent som gjorde det. I stället gick då 65 procent av flyttningarna till industri- och serviceorter. Lagerqvists slutsats blir att de flesta som flyttade under 1940-talet gjorde det till bygder där de kunde fortsätta med skogsarbete eller jordbruk, men att de som flyttade mellan 1964 och 1974 i huvudsak flyttade till orter där de kunde få annan sysselsättning.

I avhandlingen ges många exempel på hur avfolkningen av Ängersjö yttrade sig. År 1950 hade Ängersjö en åldersstruktur som inte avvek särskilt mycket från rikets som helhet, men redan 15 år senare visade församlingen tydliga tecken på

3. På ett ställe (s. 28) påstås det, felaktigt, att det var först efter andra världskriget som arbetslösheten inom industrin blev så låg att jordbruksbefolkningen vågade söka sig dit.

4. Eli F. Heckscher, *Till belysning af järnvägarnas betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling* (Stockholm 1907).

avfolkning i form av en låg andel yngre och en hög andel äldre invånare. Denna tendens förstärktes efter 1965. De som valde att bo kvar var i allt större utsträckning pensionärer som alltså hade sin inkomst tryggad, och från 1970-talet och framåt hade man även inflyttning av pensionärer. Antalet bebodda fastigheter minskade från 83 år 1950 till 59 år 1990 och antalet boende per fastighet halverades. 1951 fanns det 37 gårdar med jordbruk i Ängersjö. Femton år senare var 80 procent av dessa nedlagda, och ytterligare 20 år senare var alla nedlagda. Det var de minsta jordbruken som lades ned först – en utveckling som för övrigt satte i gång redan på 1940-talet.

Lagerqvist framhåller att avvecklingen av jordbruket också innehöll dynamiska inslag med resursväxlingar som olika försörjningslösningar. Fem brukare i byn skaffade traktorer och byggde ut sina maskinparker, medan fyra brukare tillämpade offensiva strategier i skogsbruket genom att köpa in omkring 100 hektar skog vardera för att därmed växla resurser från jordbruk till skogsbruk. Det visar sig också att de som hade lite större gårdar eller skog var de som hade större benägenhet att investera och att bo kvar. Avvecklingsförloppet var alltså mer mångfacetterat än vad tidigare forskning visat, menar Lagerqvist. Flexibla försörjningsstrategier verkade ha varit en förutsättning för att kunna bo kvar.

Eftersom jordbruket avvecklades mer och mer är det knappast någon vågad gissning att lönarbete blev relativt sett allt viktigare för de kvarboendes försörjning. Genom att undersöka försörjningsunderlaget uppdelat på olika taxeringsposter visar Lagerqvist att inkomst av tjänst redan 1950 var den viktigaste inkomstformen och att dess andel ökade från dryga 70 procent 1950 till cirka 85 procent 1960 för att därefter ligga kvar på den nivån. Den taxeringspost som minskade mest var inkomster från jord- och skogsbruksfastigheter, men den försvann inte helt eftersom uttagen från egen skog fortsatte även om jordbruken hade lagts ned. Den taxeringspost som varierade mest var inkomst från rörelse utanför jord- och skogsbruk. Dessa variationer tolkas som att det fanns en flexibilitet i resursutnyttjandet.

Lagerqvist gör också en indelning av hushållen efter tre inkomstkategorier, som jag, lite förenklat, kallar för *tjänst*, *jord- och skogsbruk* och *kombination*. Enkelt uttryckt låg andelen hushåll som försörjde sig nästan uteslutande på lönarbete på mellan 60 och 70 procent under perioden 1950–1989. Andelen ökade fram till början av 1970-talet för att sedan minska något. Den stora andelsminskningen stod jord- och skogsbrukshushållen för, medan kombinationshushållen ökade sina andelar efter 1972. Detta mönster tolkas som en sorts vågrörelse mot specialisering som avlöstes av en våg med mera diversifierade inkomstkällor. Den sistnämnda vågen tolkas som en tendens mot ökad flexibilitet.

Vid slutet av undersökningsperioden var medianinkomsten för hushåll med kombinationsinkomster drygt 20 procent högre än för dem med enbart tjänsteinkomster. Detta tolkas som att flexibiliteten kunde dryga ut enskilda hushålls in-

komster på marginalen (s. 138). Innehav av jord- och skogsfastighet underlättade att bo kvar. Författaren skriver: "Mångsidigheten och flexibiliteten [...] verkar ha varit avgörande på marginalen och en viktig del i en livsstil som inte bara var [...] typisk för Ängersjö." (s. 141)

Lagerqvists slutsats är att det fanns olika tillvägagångssätt för att bo kvar i Ängersjö och att handlingsutrymmet var större än man skulle kunna tro. Skogsarbete var hela tiden den viktigaste inkomstkällan för dem i produktiv ålder, men det fanns relativt många skilda försörjningslösningar som gjorde det möjligt att bo kvar. Vissa personer och hushåll ägde jordbruksmark och skog i sådan utsträckning att det gav ett visst ekonomiskt oberoende och därmed möjlighet att bo kvar. Andra gifte sig till försörjning eller tog sig fram genom tillfälliga jobb och tidvis bidrag. Några hade fast anställning i offentlig sektor. Lagerqvist påpekar också att kvarboendet inte bara var en fråga om ekonomi utan också baserades på värderingar att just vilja bo kvar, något som bland annat uttrycktes i termer av en önskan om frihet, att vara nära anhöriga och att vårda familjeegendomarna. Den gemensamma nämnaren för många hushåll tycks ha varit en förmåga att finna nya kombinationer av försörjningskällor. Det fanns alltså en beredskap att hantera förändringarna. Slutsatsen blir att den traditionella flexibiliteten inom de areella näringarna gradvis överfördes till moderna näringar, till exempel turism- och glesbygdsprojekt.

Flexibilitet är något av ett nyckelbegrepp och blir i avhandlingen lika med resursväxling. Resursväxlingarna, som antingen kunde ske genom eget företagande eller lönearbete, innebar antingen specialisering eller mångsyssleri, men om det ska anses flexibelt är det avgörande just att det förekommer växlingar mellan olika inkomstkällor. Statiskt mångsyssleri är alltså enligt denna definition inte flexibelt. I teorin låter detta ganska rimligt, men de praktiska tolkningarna av flexibilitet blir däremot mer problematiska.

En av de centrala slutsatserna i avhandlingen är att de kvarboende i Ängersjö kunde bo kvar just för att de var flexibla och alltså hade förmågan att växla mellan olika inkomstkällor. Frågan är dock om inte de allra flesta människor är flexibla när de tvingas till det. De som flyttade från Ängersjö var också på sätt och vis flexibla eftersom deras växling av inkomstkällor sammanföll med byte av bostadsort. De som stannade var ofta, som framgår av exemplen i avhandlingen, flexibla på andra sätt – även om jag tycker det är tveksamt att, som Lagerqvist gör, hävda att bidragstagande är ett tecken på flexibilitet. Möjligen kan man säga att de som stannade kvar tvingades vara *mer* flexibla än de som flyttade till ett stabilt lönearbete på annan ort. Men är verkligen begreppet flexibilitet det bästa sättet att beskriva den strategi som de kvarboende tillämpade? Det kunde vara minst lika lämpligt att diskutera de kvarboendes agerande i termer av begrepp som mångsyssleri, entreprenörskap och innovationsförmåga.

Lagerqvist kommer emellanåt in på politikens betydelse för utvecklingen i Ängersjö. Han påpekar, helt riktigt, de negativa effekterna av 1947 års jordbrukspo-

litiska beslut. I flera andra fall blir dock hänvisningarna till politiken tveksamma eller irrelevanta. Det hävdas att avfolkningen av glesbygden stannade upp under senare delen av 1980-talet, då expansiva industriföretag erhöll statsbidrag för att utlokalisera sin produktion till glesbygden (s. 28). Det påståendet innehåller flera tveksamheter. Dels saknas fullständigt belägg för att avfolkningen av glesbygden stannade upp under perioden, dels infördes den moderna regionalpolitiken med investeringsfonder och lokaliseringstöd till industriföretag redan 1965, och dels var även den dåvarande regionalpolitiken inte bara inriktad på glesbygden utan även på tätorter och större befolkningscentra i skogs länen.

Lagerqvists användning av begreppet regionalpolitik måste också kommenteras. Regionalpolitiken – som numera kallas regional utvecklingspolitik – utgör mindre än 1 procent av statsbudgeten och innefattar medel för att stärka utvecklingen i regioner och orter som har en svag ekonomisk utveckling. För Lagerqvist tycks däremot allt från kommunala utjämningsbidrag till universitet och högskolor utanför de traditionella universitetsorterna vara regionalpolitik (och det är uppenbart att Lagerqvist ogillar den senare typen av "regionalpolitik"). Det är naturligtvis så att alla offentliga utgifter fördelas geografiskt och därmed har regionala effekter, och i bland talas det också om den "stora regionalpolitiken". Den sistnämnda är dock ingen medveten regionalpolitik, något som bland annat visar sig i att Stockholmsregionen (där för övrigt även Uppsala ingår) är en av de regioner som får högst andel av statsbudgeten per invånare.⁵

I avhandlingen berörs som hastigast att de kvarboende i Ängersjö aktivt arbetade mot avfolkningen. Redan 1972 grundades Ängersjö byalag, och en rad projekt har genomförts, av vilka Skogsmuseet, eller "Kojbyn", har varit ett av de mest framgångsrika. Dessutom bidrog byalaget till att initiera det långvariga forskningsprojektet om Ängersjö inom ramen för vilket avhandlingen har skrivits. Detta hade kunnat beläggas mer.

Detta är en avhandling som vilar starkt i sin empiri. I sin hantering av primärmaterial visar ekonomihistorikern Christopher Lagerqvist sin allra bästa sida. I och med avhandlingens utnyttjande av ett digert primärmaterial och presentationen av detta i tabeller och diagram får vi en mycket detaljerad och tydlig bild av skeendena i Ängersjö under undersökningsperioden. Lagerqvist visar hur de som bodde kvar i socknen under efterkrigstiden försörjde sig – avhandlingen har därmed fyllt sitt syfte.

*Hans Westlund**

5. Se Verket för näringslivsutveckling (NUTEK), "Statens budget och regionernas utveckling: vad har hänt de senaste femton åren?" [NUTEK Rapport R 2007:25] (Stockholm 2007).

* Fakultetsopponent